

ROMANIAN UNKARILAISTEN ASEMA JA YHTEISTOIMINTA SUOMEN EVANKELIS-LUTERILAISEN KIRKON KANSSA

TT Paavo Kettunen

1. Lähtökohtatilanne ja tausta

Suomen evankelis-luterilaisella kirkolla on perinteisesti ollut erityis-suhteet Unkarin evankelisen kirkon kanssa. Kirkollisia suhteita ei kuitenkaan voida erottaa kulttuuri- ja yhteiskunnallisista suhteista. Nimenomaan suhteissa entisiin sosialistisiin maihin on kirkollisiin kontakteihin vaikuttanut keskeisesti kunkin maan senhetkinen yhteiskunnallinen ja poliittinen tilanne. Myöskään Unkari tai Romania eivät tee tässä mielessä poikkeusta.

Tarkasteltaessa Romanian kirkollista tilannetta on perusteltua viitata myös Suomen kirkon suhteisiin ja yhteistoimintaan Unkarin evankelisen kirkon kanssa. Tämä on perusteltua nimenomaan siksi, että Suomen evankelis-luterilainen kirkko on suhteissaan Romaniaan keskittynyt pääsääntöisesti yhteistoimintaan juuri Romanian unkari-laisen luterilaisen kirkon kanssa.

Suomen ja Unkarin kirkollisissa ja yhteiskunnallisissa suhteissa voidaan erottaa kolme kehitysvaihetta. Ensimmäinen vaihe ulottuu ensimmäisen maailmansodan loppuun ja se oli tiedemiesten, erityisesti kielentutkijoiden aikaa. Kirkollisia kontakteja oli vain vähän.¹ Toinen vaihe käsittää lähinnä maailmansotien välisen ajan ja kolmas jakso ulottuu 1940-luvulta nykyaikaan. Suomen ja Unkarin kirkkojen välisen virallisuonteisen yhteyden voidaan katsoa alkaneen toisen kauden aikana 1920-luvulla. Kolmannen vaiheen kuluessa suhteita on

pyritty vakiinnuttamaan kirkkojenvälisin sopimuksin ja kirkonjohtajien keskinäisten tapaamisten avulla.²

Välitön kiinnostus Unkarin luterilaiseen kirkkoon ei meillä kuitenkaan herännyt heimoharrastuksen vaan kirkkojenvälisten järjestöjen kautta näiden kiinnittäessä huomiota vaikeuksiin joutuneiden diasporakirkkojen asemaan ensimmäisen maailmansodan jälkeen. Uusien kansallisvaltioiden syntyminen oli johtanut sikäläisten protestanttisten vähemmistökirkkojen pirstoutumiseen ja heikkojen vähemmistöjen muodostumiseen. Tällaisessa tilanteessa kirkkojenväliset suhteet eivät perustuneet kansalliselta ja heimoharrastuksen pohjalta nouseviin yhteyksiin, vaan kansainvälisesti tiedostettuun tarpeeseen auttaa hädänalaisia kirkkoja. Diasporakirkkojen avuntarve herätti suomalaisten kirkonmiesten aktiivisen kiinnostuksen Unkarin evankeliseen kirkkoon ja saattoi kirkkojen edustajat henkilökohtaiseen kontaktiin keskenään. Vaikka lähtökohta ei siis ollut heimoharrastuksessa, on kuitenkin ilmeistä, että suomalaisten motivaatioon auttaa ja tukea unkarilaisia vaikutti juuri heimoharrastus. Avustustoiminta ei kohdistunut mihin tahansa vähemmistökirkkoon, vaan keskeisenä oli juuri sukulaisuussuhteen perusteella läheiseksi koettu kirkko.³

Aloittaessaan vuonna 1980 ystävyysseurakuntatoiminnan Unkarin evankelisen kirkon kanssa Suomen ev.-lut. kirkko lähti yhteistoimintaan hyvin erilaisessa tilanteessa elävän veljeskirkon kanssa. Tälle toiminnalle perustan oli kuitenkin laskenut jo yli puolen vuosisadan aikana tapahtunut stipendiaattivaihto, joka alkoi vuonna 1927. Jatkuvaa vuorovaikutusta olivat hoitaneet myös kirkonjohtajien keskinäiset tapaamiset, Helsingin Yliopiston ja Budapestin teologisen akatemian professoreiden vierailut sekä pappeinkokoukset. Ystävyysseurakuntatoiminta ei siis alkanut meille vieraan vaikkakin hyvin erilaisessa yhteiskunnallis-kirkollisessa tilanteessa elävän kirkon kanssa. Silti toiminnan aloittamiseen liittyi monia varovaisuustekijöitä, joita molemmin puolin oli otettava huomioon. Ystävyysseurakuntatoiminnan aloittamisajankohdan poliittista ilmapiiriä kuvaavana ja siten ystävyysseurakuntatoimintaa normittavana voidaan pitää kirkkojen välillä sovittujen yleisohjeiden jossakin määrin kontrolloivaa sävyä. "Toiminnassa edellytetään molemminpuolista yhteisymmärrystä ja molempien kirkkojen antamien ohjeiden noudattamista."⁴

Aluksi ajateltiin muodostettavaksi 5-6 ystävyysseurakuntaparia, mutta varsin pian kävi selväksi, etteivät tällaiset rajoitustoimenpiteet olleet mahdollisia. Vuonna 1992 on olemassa jo yli 50 ystävyysseurakuntaparia.

2. Suhteet Romanian unkarilaiseen luterilaiseen kirkkoon

Suomen evankelis-luterilaisen kirkon suhteet Romanian unkarilaiseen luterilaiseen kirkkoon⁵ onkin nähtävä edellä luonnehdittuun historialliseen kehitykseen liittyvinä. Ne eivät lähde ensi sijassa heimoharrastuksen tai kansallisuusaatteen pohjalta, vaan liittyvät pikemminkin vähemmistökirkkojen problematiikkaan. Unkari menetti ensimmäisen maailmansodan rauhanteossa, Trianonin rauhassa vuonna 1920, huomattavan osan alueestaan Romanianlle.⁶ Juuri tällä alueella asuu valtaosa Romanian unkarilaiseen kirkkoon kuuluvista luterilaisista. Kaikki Romanian unkarilaiset (yli 2 milj.) ovat *kansallisenä* vähemmistönä alueella, jota he pitävät historiallisesti - toisin kuin Romanian valtio - omana alueenaan. Lisäksi Romanian unkarinkieliset luterilaiset (alle 30 000) ovat *uskonnollisena* vähemmistönä ei vain romanialaisten ortodoksien vaan myös unkarilaisten katolilaisten ja reformoitujen keskellä.

Suomen evankelis-luterilaisen kirkon ja Romanian unkarilaisen luterilaisen kirkon välisistä suhteista voidaan varsinaisesti puhua vasta 1960-luvulta alkaen. Silloinkin kontaktit perustuivat pääasiassa henkilötason yhteydenpitoon. On kuitenkin huomattava, että jo Trianonin rauhaa seuraavana vuonna (1921) kiinnitti SKSK:n asettama ja piispa *Gummeruksen* johdolla työskennellyt toimikunta muistiossaan huomiota luterilaisten kirkkojen uhanalaiseen asemaan maissa, jotka olivat syntyneet Saksan, Itävalta-Unkarin ja Venäjän romahduksen seurauksena. Tällaisia uhanalaisista kirkkoja olivat juuri Unkarin luterilainen ja Romanian unkarilainen luterilainen kirkko. Ellei näitä kirkkoja voitaisi tukea, olisi evankelisen kirkon asema näillä alueilla kokonaisuudessaan vaarassa.⁷

Kuitenkin 1920-luvulla Suomesta toimitettu apu kohdistui pääasiallisesti Unkarin evankelisten auttamiseen. Yhteydenpitoa ja jatkuvien

suhteiden luomista Romanian unkarinkielisiin luterilaisiin lienee vaikeuttanut myös Unkarin ja sen evankelisen kirkon tuona aikana vielä varsin yleinen näkemys, jonka mukaan unkarilaisten alueiden menetys Romanianolle oli vain väliaikaista. Menetettyjen alueiden takaisinsaamisen toivoa ilmentää myös se, että Unkarin evankelinen kirkko säilytti Dunáninnenin ja Tiszan hiippakunnat, vaikka suurin osa niiden maa-alueesta ja väestöstä oli jäänyt uusien rajojen taakse.⁸ Erityinen yhteydenpito näihin alueisiin olisi voitu helposti tulkitella vallitsevan tilanteen hyväksymiseksi sekä poliittisella että kirkollisella taholla.

Ensimmäiset kirkolliset kontaktit Suomesta Romanian unkarilaiseen luterilaiseen kirkkoon solmittiinkin käytännössä vasta 1939, jolloin Unkarissa stipendiaattina opiskellut Ilmari *Soisalon-Soininen* ja Hannu *Pietilä* vierailivat Transilvaniassa.⁹ Tämä vierailu ja siinä yhteydessä solmitut ystävyysuhteet olivat sikäli merkittäviä, että sen jälkeisinä vuosikymmeninä yhteyttä Romanian unkarilaisiin Suomen kirkon taholta hoiti nimenomaan Soisalon-Soininen.

Varsin keskeinen yhteydenpidon muoto yli kahden vuosikymmenen aikana on ollut Romanian unkarilaisen kirkon pappien kesälomamatkat Suomeen. Tämän kesävierasohjelman käynnistyminen merkitsi kontaktien muuttumista kirkkojenväliseksi yhteydeksi. Ensimmäiset merkit tästä ilmenevät kirjeestä, jonka Romanian unkarilaisen luterilaisen kirkon piispa *György Argay* vuoden 1965 alussa lähetti *Ahti Auraselle*. Hän viittaa kirjeessä LML:n Helsingissä 1963 pidettyyn yleiskokoukseen ja suomalaisten siellä tarjoamaan ystävälliseen apuun, jonka mukaan Romanian unkarilaiset papit "voisivat viettää osan kesälomastaan vieraina Suomessa". Poliittisesti vaikeaa tilannetta kuvaa kuitenkin se, että kirjeen mukaan kutsun lähettäjänä "ei tulisi olla suoraan kirkko vaan yksityinen henkilö".¹⁰ Tällä tavoin pappien uskottiin saavan paremmin ulkomaanpassin ja tätä käytäntöä noudatettiin kesävierasohjelman alkuvaiheessa. Suomen puolelta kutsujana oli yleensä Soisalon-Soininen.¹¹

Kesävierasohjelma käynnistyi siis virallisesti LML:n yleiskokoukseen liittyen, vaikka aikaisemmat epäviralliset henkilösuhteet olivat epäilemättä luoneet sille pohjaa. Ensimmäiseksi kesävieraspariskunnaksi

vuonna 1965 ehdotettiin Romanian unkarilaisten taholta silloista Bukarestin pappia, myöhemmin kirkkonsa piispaa Pál Szedressyä (k. 1992) puolisonsa kanssa.¹² LML:n suomalainen kansalliskomitea suhtautui asiaan myönteisesti ja lupasi toimittaa Szedressylle kutsun. Tästä huolimatta vierailu ei toteutunut vielä vuonna 1965, vaan siirtyi seuraavaan vuoteen.¹³ Kesävieraat olivat Suomessa LML:n suomalaisen kansalliskomitean, sittemmin Kirkon ulkomaanavun vieraina.

Kesävierasohjelman myötä tulivat esille myös kirkon avuntarpeet. Näin syntyi vähitellen avustusohjelma, joka vaikutti nimenomaan kirkkojen henkisen yhteyden kehittymiseen. Aluksi vieraiden mukana toimitettiin lääkkeitä, auton varaosia ym. mukana kuljetettavaa tavaraa. Varsin pian Suomen kirkko alkoi avustaa Romanian unkari-laista luterilaista kirkkoa toimittamalla LML:n kautta henkilöautoja papiston käyttöön. Avustusten lähettäminen ei kuitenkaan ollut yksinkertaista. Monesti siihen ei myönnetty lupia. Toisinaan taas toimitusten perillemeno kesti kauan.

Uusi vaihe Romanian unkarilaisten avustamisessa alkoi 1970-luvulla, jolloin Suomen kirkko alkoi kohdistaa avustustoimintaa yksityisillekin luterilaisen kirkon jäsenille. Kyseessä oli elintarvikeavun lähettäminen henkilökohtaisina paketteina sveitsiläisen Palatinus-nimisen liikkeen kautta. Pakettien tuli olla osoitettuja yksityishenkilöille. Nimet ja osoitteet oli saatu Romanian unkarilaisista seurakunnista ja ne lähetettiin Suomesta Sveitsiin. Sieltä elintarvikkeet toimitettiin rekka-autoilla Romaniaan, jossa ne paketoitiin ja lähetettiin maan sisäisen postin kautta vastaanottajille. Myös tavaroiden tullauksen hoiti edellä mainittu sveitsiläinen liike. Vastaanottajan kuittauksella varustetut tositteet ja lähetysten lasku lähetettiin sitten Suomeen. Aluksi paketit toimitettiin luterilaisille papeille, jotka monesti "tasasivat" vastaanottamansa lahjan joidenkin seurakuntalaistensa kanssa. Myöhemmässä vaiheessa mukaan tulivat myös pappien lesket ja muut seurakuntalaiset. Suurin pakettien kertalähetys oli 170-180 pakettia, kun koko kirkossa on yhteensä vain vähän yli 30 pappia.¹⁴

Tällä tavoin lähetetyillä elintarvikepaketeilla ei tietenkään voitu mitenkään ratkaista puutteessa elävän kirkon ongelmia. Avustustoi-

minnassa näkyi lähinnä suomalaisen veljeskirkon halu muistaa ahdingon keskellä eläviä ystäviään. Romanian unkarilaisille itselleen se merkitsi kokemusta siitä, että "jossakin on ihmisiä, jotka rakastavat meitä ja ajattelevat meistä hyvää". Määrällisesti avustustoiminta jäikin varsin pienimuotoiseksi ja epäviralliseksi, koska sen laajentamista esti Romanian vallankumoukseen saakka presidentti *Ceausescu* näkemys, ettei maahan tarvita mitään ulkomaista apua, koska siellä on kaikki hyvin.

Romanian avustustoiminnan vaikeudesta kertoo myös se, että toimitaessaan elintarvikepaketteja *yksityisille* henkilöille Kirkon ulkomaanapu oikeastaan toimi vastoin omia periaatteitaan. Se ei nimittäin yleensä ole suostunut yksityisten ihmisten auttajaksi vaan on auttanut paikallisia kirkkoja. Romanian unkarilaisen luterilaisen kirkon avustaminen kollektiivisesti ei kuitenkaan ollut mahdollista. Avustamalla "yksityisesti" kirkon työntekijöitä ja seurakuntalaisia ulkomaanapu kuitenkin tosiasiallisesti tuki sikäläisen kirkon toiminta- ja elinmahdollisuuksia.

Kesävieras- ja avustusohjelman ohella Suomen kirkon ja Romanian unkarilaisen kirkon suhteisiin ovat viimeisen vuosikymmenen aikana kuuluneet myös suomalais-unkarilaiset pappeinkokoukset. Vuosien 1937 ja 1968 pappeinkokoukseen ja vuoden 1939 heimoveljesleirille eivät Romanian unkarilaiset vielä voineet osallistua. Vuonna 1981 Iisalmessa pidetyssä pappeinkokouksessa oli kuitenkin läsnä piispa *Szedressy*. Hänet oli kutsuttu myös Budapestissa v. 1985 pidettyyn pappeinkokoukseen, mutta ulkomaanpassin "viivästymisen" johdosta hän ehti Unkariin vasta kokouksen päätöspäivänä. Romanian unkarilaisen kirkon vaikeaa tilannetta kuvastaa se, ettei kirkon edustajia ole voitu kutsua pappeinkokouksiin varsinaisina edustajina vaan ainoastaan "vieraina". Niinpä vuonna 1989 Kouvolaissa pidetyn suomalais-unkarilaisen pappeinkokouksen aikaan "sattui" Suomessa vierailemaan kesävierasohjelman puitteissa kolme Romanian unkarilaista pappispariskuntaa, jotka myös osallistuivat pappeinkokoukseen.¹⁵

Uusimpana yhteistyömuotona on kirkkojen välillä vuonna 1991 alkanut ystävyysseurakuntatoiminta. Se on käynnistynyt poliittisesti

hyvin erilaisessa Euroopassa kuin ystävyysseurakuntatoiminta Unkarin evankelisen kirkon kanssa runsas kymmenen vuotta aikaisemmin. Romanian ja koko Euroopan voimakas muutosprosessi ei voi olla vaikuttamatta myöskään ystävyysseurakuntatoimintaan. Romanian yhteiskunnallinen tilanne on kuitenkin vielä niin selkiytymätön ja pettymys vuoden 1989 lopulla tapahtuneeseen vallankumoukseen niin syvä, ettei kokonaisvaltaisten johtopäätösten tekeminen vielä ole mahdollista. Joka tapauksessa kirkkojen suhteissa on monissa asioissa suostuttava epävarmuuteen ja epätasällisyyteen sekä siihen, että tulevaisuudensuunnitelmat kirkossakin etenevät varsin hitaasti.

3. Menneisyys vaikuttaa Romanian kirkkojen nykypäivään

Tämänhetkisen tilanteen ymmärtämiseksi on syytä tuntea Romanian kirkollisia olosuhteita ennen vallankumousta. Silloin on tunnustettava myös menneisyyden vaikeat asiat.¹⁶

Ceausescun aikana kirkkojen toiminta oli hyvin kontrolloitua ja rajoitettua. Valtiovalta pyrki käyttämään kirkkoja omien tarkoituksiensa toteuttamiseen. Kirkon johtajat oli ajettu ahtaalle ja heitä vaadittiin toimimaan valtiovallan tahtomalla tavalla.

Jokaisen piispan ja papin oli annettava uskollisuudenvakuutus valtiovalle. Esimerkiksi piispa joutui vannomaan uskollisuuttaan Romanian sosialistiselle tasavallalle ja sen johtajalle sekä lupasi ohjata omia alaisiaan valtion todellisiksi kansalaisiksi. Hänen tuli edelleen luvata puolustaa Romanian kansantasavaltaa kaikkea yleistä järjestystä ja valtion riippumattomuutta uhkaavia tekijöitä vastaan. "Jumala minua tässä auttakoon", kuului vakuutuksen pyyntö lopuksi.

Ceausescun syntymäpäivänä piti ortodoksisen patriarkan, kaikkien piispojen ja lääninrovastien lähettää presidentille onnittelusähke ja ylistää hänen saavutuksiaan. Tätä oli tehtävä 25 vuoden ajan ja määräys koski kaikkia kirkkokuntia.

Mutta valvonta ulottui myös yksityisiin pappeihin. Esimerkiksi unkarilaisen luterilaisen kirkon papeilla oli pappeinkokous joka kolmas

kuukausi. Vuorollaan jokaisen papin oli pidettävä esitelmä poliittis-yhteiskunnallisesta tilanteesta. Tällöin oli arvioitava myönteisesti *Ceausescun* politiikkaa. Läsä oli kulttuuriministeriön edustaja. Jokaisessa läänissä myös asui ministeriön virkamies, joka valvoi kirkkojen toimintaa.

Ajan mittaan rauhantyöstä tuli toisaalta eräs valtion kirkkoille antama velvoite. Kirkot eivät itse asiassa voineet valita, osallistuvatko ne rauhantyöhön vai eivät. Niiden oli pakko järjestää erilaisia rauhanseminaareja ja -kokouksia. Kun sosialistinen valtio samanaikaisesti sanoi edistävänsä rauhaa ja samanaikaisesti vaikeutti kirkkojen toimintaa, on ymmärrettävää, että kirkkojen osallistuminen rauhantyöhön herätti niiden omassa keskuudessa myös ristiriitaisia tunteita.¹⁷ Toisaalta rauhanseminaareista muodostui kirkkoille myös kansainvälisiä foorumeja ulkomaisten kontaktien ylläpitämiseen. Rauhantyö ja siitä puhuminen oli kirkon työntekijälle monesti pääsylippu ulkomaille. Vielä 1980-luvulla rauhanseminaarit saattoivat olla ainoita tilaisuuksia, joihin Romanian kirkot voivat kutsua ulkomaiden kirkkojen edustajia.

Romanian ortodoksisen kirkon alistamisesta kansallisuuspolitiikan palvelijaksi kertoo mm. se, että v. 1986 kuollut patriarkka *Iustin* näki, ettei uskonnollisten kirjojen julkaiseminen romanian kielellä tyydytä vain uskonnollisia tarpeita vaan "edistää koko Romanian valtion pyrkimystä puhua samaa kieltä". Vielä vuonna 1989 julkaistussa Romanian ortodoksisen kirkon teoksessa nähtiin unkarilaiset Romanian kirkkoa uhkaavina ulkopuolisina vihollisina.

Kirkot eivät siis voineet olla yhteiskunnassa ainoastaan toteuttaakseen omaa tehtävänsä, vaan niiden tehtävä oli (valtiovallan näkökulmasta) alisteinen valtion valitsemien poliittisten ja kansallisten päämäärien toteuttamiselle. On mahdollista vain arvailla, millaisia sisäisiä ristiriitoja yksityiselle papille on aiheutunut, jos hän on toisaalta pyrkinyt olemaan uskollinen omalle kutsumukselleen ja toisaalta pyrkinyt mahdollistamaan seurakunnallisen toimintansa. Voimakas uskollisuus omalle näkemykselle ja suostumattomuus valtiovallan poliittisten ja kansallisten päämäärien toteuttamiseen, on saattanut merkitä seurakunnan koko toimintamahdollisuuksien vaa-

rantumista. Toimiminen valtiovallan toivomusten mukaan on puolestaan voinut merkitä melkoista sisäistä ristiriitaa ja ahdistusta. Näiden kahden tulen välissä on seurakunnissa siis vuosikymmeniä eletty. Käytännössä papistolla ei juuri ole ollut vaihtoehtoja. Heidän on ollut suostuttava rajoituksiin ja vain siten he ovat voineet hoitaa tehtäviään.

Vallankumouksen jälkeisessä Romanian kirkollisessa tilanteessa heijastuvat juuri nuo menneiden vuosikymmenten paineet. Paikoitellen lähellä näyttää olevan myös vaara ajatella, että "oikeat" papit ovat *Ceausescun* hallintokaudella joutuneet kärsimään, olleet mahdollisesti vankilassakin. Epäuskottaviksi taas saatetaan leimata ne, jotka silloin ovat toimineet ilman näkyvää konfliktia valtaa pitäneen järjestelmän kanssa. Erityisen selvästi tämä näkyy protestanttien ja ortodoksien välisessä epäluuloisuudessa.

Romanian vallankumouksen ensimmäiset kipinäthän sytytettiin reformedussa pappilassa. Silti ei ole oikeutettua päätellä, että pastori, sittemmin piispa *László Tőkésin* konfliktissa kirkkonsa johdon kanssa olisi ollut kyse varsinaisesti kirkollisista asioista. Siinä vain näkyi maan tilanne: kirkkojen sisäinen elämä oli valjastettu poliittisten päämäärien alaisuuteen ja piispoilla oli itse asiassa hyvin pieni liikkuma-ala.

Poliittisen järjestelmän muuttuminen on kaikkialla Itä-Euroopassa merkinnyt myös kirkkojen aseman muuttumista. Kysymys ei ole vain siitä, että kirkkojen toimintamahdollisuudet ovat parantuneet sananvapauden lisääntyessä. Kun kirkot olivat aikaisemmin monissa sosialistisissa maissa ainoita kansalaisten perustuntojen tulkkeja, on niiden kannalta ensiarvoisen tärkeää, miten ne uudessa tilanteessa säilyttävät yhteyden kansaansa. Esimerkiksi Puolassa on selvästi havaittavissa merkkejä siitä, että katolinen kirkko koetaan myös vaaratekijänä: sille ei haluta yhtä suurta vaikutusvaltaa yhteiskunnassa kuin kommunistisella puolueella oli aikaisemmin. Romaniassa vastaava pelko kohdistuu nimenomaan ortodoksiseen kirkkoon.

4. Kansallisuuskysymys osa kirkkojen identiteettiä

Romaniassa kirkkojen yhteyteen ei *Ceausescun* valtakaudella ja Securitaten valvonnassa pystynyt syntymään mitään järjestäytynyttä oppositiota. Muutos nousi yksityisen papin taistelusta, johon sitten yhtyivät laajemmat yhteiskunnan piirit. Tästä taistelusta tuli kuitenkin symboli koko maan tilanteelle. Merkillepantavaa on myös se, että *Tőkésin* taistelun tukemisessa ylittyivät uskonnolliset ja kansallisuusrajat. Romanian tilannetta kuvaavaa kuitenkin on, että rajalinjat ovat myöhemmin polarisoituneet paljolti entisenkaltaisiksi ja nationalistiset painotukset yhteiskunnassa lisääntyneet.

Tarkasteltaessa Romanian kirkollista tilannetta on koko ajan pidettävä mielessä maan monikansallinen luonne.¹⁸ Eri kirkkokunnat eivät edusta vain erilaista kristinuskon tulkintaa. Monesti vähintään yhtä olennainen on kysymys, mihin kansallisuuteen kunkin kirkon jäsenet kuuluvat.

Noin 17 miljoonaa Romanian 23 miljoonasta kuuluu maan ortodoksiseseen kirkkoon. Kansallisuudeltaan romanialaisia ei juuri muihin kirkkokuntiin kuulukaan. Suurin vähemmistökirkko on roomalaiskatolinen kirkko, johon kuulunee vuonna 1992 jo alle miljoona jäsentä. Näistä suurin osa on kansallisuudeltaan unkarilaisia ja pieni vähemmistö saksalaisia. Reformoidut ovat kaikki unkarilaisia ja heitä lasketaan olevan noin 720 000. Luterilaisista saksalaisia arvioitiin kesällä 1991 olleen vain noin 35 000 ja unkarilaisia noin 28 500.

Nimenomaan saksalaisten jäsenmäärän arvioiminen eri kirkkokunnissa on vaikeaa, koska heidän muuttoliikkeensä on viime vuosina ollut varsin suurta. Kun saksankielisen luterilaisen kirkon jäsenmäärä vielä vuonna 1985 oli 135 000 ja 1990 yli 100 000, oli se kesällä 1991 enää vain noin 35 000. Muuttovirta Saksaan oli siis vajaan vuoden aikana yli 60 000 jäsentä.

Saksalaisten muuttohalukkuudesta voidaan tehdä ainakin kaksi johtopäätöstä. Ensinnäkään he eivät ole tyytyväisiä maan tämänhetkiseen kehitykseen. Toiseksi muuttoon vaikuttaa varmasti se, että he saavat automaattisesti Saksan kansalaisuuden ja heille on taattu

Saksassa asunto ja tietty toimeentulo. Aikaisemmin papit eivät muuttaneet lainkaan, koska Saksan kirkko ei antanut seurakuntansa jättäneelle papille työtä. Omaksumallaan käytännöllä Saksan kirkko halusi osoittaa solidaarisuutta Itä-Euroopan vaikeissa olosuhteissa eläville kristityille: Jos seurakuntalaisten on elettävä ahdingossa, ei heidän pappinsakaan saa etsiä helpompia olosuhteita. Sittemmin täs-
tä periaatteesta on luovuttu ja muuttanut pappi voi nykyisin saada papinviran Saksassa.

Saksalaisten muuton seuraukset ovat masentavia. Monet kylät ovat autioituneet. Käyttämättömiä kirkkoja seisoo tyhjillään. Seurakuntiin on jäänyt jäljelle vain vanhuksia ja sellaisia, jotka ovat avioituneet romanialaisten kanssa.

Saksalaisten poismuutolla on lisäksi suuri merkitys koko luterilaisen kirkon asemalle ja tulevaisuudelle Romaniassa. Se vaikuttaa myös siihen ystävyyseurakuntatoimintaan, jota Suomen kirkko on aloittamassa sikäläisen unkarilaisen kirkon kanssa. Koko saksankielisen luterilaisen kirkon toiminta Romaniassa uhkaa nimittäin tyrehtyä. Koska suurin osa luterilaisista on ollut juuri saksalaisia, tulee koko luterilaisen kirkon asema Romaniassa muuttumaan. On jopa mahdollista, että 10-20 vuoden kuluessa vastuu saksankielistenkin luterilaisten seurakuntien toiminnasta siirtyy unkarilaisen kirkon papeille. Tämä voi merkitä, että monet unkarilaiset papit joutuvat Romaniasakin - kuten jo tänä päivänä tapahtuu Unkarissa - toimittamaan sekä unkarin- että saksankielisiä jumalanpalveluksia. Vaikka kirkot eivät virallisesti yhtyisikään, tämä tulkinta voi osoittautua todeksi sen tähden, että saksalaisista seurakunnista puuttuu nuoriso ja siten myös papiston jälkikasvu. Liian aikaista on sen sijaan arvioida, mitä tällainen kehitys merkitsisi kansallisuuskysymysten kannalta.

Nimenomaan luterilaisten tulevaisuuden kannalta pieni unkarilainen luterilainen kirkko tulee olemaan jäsenmääränsä merkittävämmässä asemassa. Saksalaisista unkarilaiset ovat eronneet siinä, että he ovat halunneet pysyä Romaniassa, mieltää sen kotimaakseen ja myös taistella oikeuksiensa puolesta. Vallankumouksen jälkeen on kuitenkin ollut havaittavissa lisääntyntä muuttohalukkuutta myös unkarilais-
ten keskuudessa.

5. Vuosikymmenten paineet purkautuvat

Tarkasteltaessa Romanian kirkkojen tilannetta vallankumouksen jälkeen on selvästi havaittavissa monenlaisten paineitten purkautumista. Mieli-pidevapauden lisääntyessä ovat myös ristiriidat sekä kirkkojen sisällä että niiden välillä tulleet ilmi. Tämä näkyy esimerkiksi erilais-ten kokousten ja kirkollisten valintojen yhteydessä. Tällöin kaivetaan helposti esille, mitä kukin on aikaisemmin tehnyt tai jättänyt teke-mättä. Tässä suhteessa kirkkojen tilanne ei poikkea muusta yhteis-kunnasta. Se kertoo vain siitä, kuinka paljon asioista oli kommunis-tihallinnon aikana jouduttu vaikenemaan.

Ekumeeninen yhteistyö Romaniassa ei ole ollut helppoa. Nimen-omaan protestanttien ja ortodoksien välistä yhteistyötä on vaikeut-tanut se, että ortodoksisen kirkon on nähty olleen liian sidoksissa Ceausescun aikaiseen hallintoon sekä luonteeltaan voimakkaasti *kan-sallinen*, romanialainen, kirkkokunta. Sen sijaan suhde luterilaisten ja reformoitujen välillä on melko ongelmaton. Tällöin on tärkeä tiedostaa, että näiden kirkkokuntien jäsenet ovat kansallisia vähem-mistöjä, saksalaisia, unkarilaisia ja slovakkeja. *Ekumeeniset vaikeudet eivät nousekaan opillisista vaan kansallisuus-, kieli- ja kulttuuriky-symyksistä.* Näihin liittyy läheisesti protestanttien kokema epäluotta-mus ortodokseihin, että nämä enemmistökirkkona ajavat vain omia oikeuksiaan. Tämä oli selvästi havaittavissa esimerkiksi siinä kii-vaassakin kritiikissä, jota mm. piispa Tökes kesällä 1991 Iasissa jär-jestetyssä KMN:n konsultaatiossa ortodokseja kohtaan esitti.

Hyvin olennaista sekä kirkkojen että koko Romanian tulevaisuuden kannalta tulee olemaan, löytyykö kansallisten ryhmien välillä sovin-toa. Tässä mielessä tärkeitä ovat olleet ne pyöreän pöydän neu-vottelut, joita Kirkkojen maailmanneuvosto on Romaniassa järjestä-nyt.

Ensimmäinen pyöreän pöydän neuvottelu pidettiin kesäkuussa 1990. Siihen osallistuivat KMN:n neljän jäsenkirkon (ortodoksinen, refor-moitu, saksalainen luterilainen ja unkarilainen luterilainen kirkko) sekä eri maiden kirkkojen ja kansainvälisten avustusjärjestöjen edustajat. Tuolloin pyrittiin tarkastelemaan tilannetta Romaniassa

vallankumouksen jälkeen: kuinka jälleenrakennus on edennyt ja kirkkojen yhteistyö ja todistus toteutunut.

Kirkkojen ensisijaiseksi tehtäväksi nähtiin Romanian kansan auttaminen toivon ja luottamuksen rakentamisessa niin, että vapaus ja demokratia voitaisiin saavuttaa väkivallattomasti. Kokouksessa tunnustettiin, että sovinnon ja luottamuksen saavuttaminen eri tunnustuskuntien ja kansallisuuksien välillä on erityisen tärkeää myös kirkkojen yhteisen todistustehtävän kannalta.

Ensimmäisessä pyöreän pöydän neuvottelussa ja sen jälkeisessä kirkkojen yhteistyössä nähtiin keskeisiksi ekumeenisen yhteistyön alueiksi muun muassa uuden uskonnollisen lainsäädännön aikaansaaminen, yhteistyö Raamattujen käännös- ja levitystyössä, kansallisetnisovinnon edistäminen auttamalla elämään monikansallisessa ja monikulttuurisessa yhteiskunnassa sekä parantamalla vähemmistöjen ja yhteiskunnassa eniten alistettujen asemaa.

Heinäkuussa 1991 järjestetyssä toisessa pyöreän pöydän kokouksessa oli merkittävää, että kokouksen aluksi avattiin Bukarestissa Romanian kirkkojen ja kansainvälisten ekumeenisten avustusjärjestöjen yhteistyötä ja avustustoimintaa varten perustettu AIDRom -toimisto. Se tarjoaa kirkkoille mahdollisuuden yhteistoimintaan myös yhteiskunnassa esiintyvien epäkohtien korjaamiseksi.

Eräs suurisuuntainen ja kaikkia kirkkoja koskeva ongelma on kirkkojen aikaisemmin omistamien ja kommunistihallinnon haltuunsa ottamien koulujen ja muun omaisuuden takaisinsaaminen. Tosin protestantit ovat arvostelleet ortodokseja siitä, etteivät nämä olleet heidän mielestään riittävästi tukeneet vähemmistökirkkoja tässä kysymyksessä. Joka tapauksessa kirkot ovat jo saaneet takaisin käyttöönsä ko. rakennuksia.

Varsin monet kirkonjohtajat pitivät aineellisten olosuhteitten parantamista olennaisempana kysymystä uskonnollisesta kasvatuksesta, joka kommunistikaudella on ollut pahasti lamassa.¹⁹ Tällöin uskonnonopetuksella kouluissa ja pappiskasvatuksen kehittämällä nähtiin olevan keskeinen merkitys. Kaikki kirkkokunnat ovatkin vallanku-

mouksen jälkeen voineet lisätä pappiskoulutustaan.

Suhtautumisessa uskonnonopetukseen ja kirkkojen omiin kouluihin tulevat kirkkokuntien erot ja kansallisuuskysymykset selvästi ilmi. Pienet protestanttiset kirkot tuntevat kiinnostusta omien kirkollisten koulujen saamiseen voidakseen turvata oman tunnustuksensa mukaisen uskonnonopetuksen. Enemmistökirikkona oleva ortodoksinen kirkko puolestaan näyttää kannattavan "tavallisissa" kouluissa toteutettavaa uskonnonopetusta. Kun kirkkokuntien rajat ovat samalla myös kansallisuuksien välisiä rajoja, merkitsisivät protestanttien omat koulut myös heidän kansallisen identiteettinsä vahvistumista, mikä ei Romanian valtion omaksuman kansallisuuspolitiikan kannalta suinkaan ole ongelmattonta.

Metropoliitta *Danielin* mukaan on tärkeää päästä harmoniseen pluralismiin niin kirkkojen välillä kuin yleisemminkin yhteiskunnassa. Hän piti tärkeänä erilaisten identiteettien sallimista ja näki ekumeenisella yhteistyöllä olevan tässä keskeinen merkitys. Entiset Itä-Euroopan maat eivät tarvitse vain materiaalista apua vaan vuorovaikutusta, jossa kaikki osapuolet otetaan huomioon. Danielin mukaan Romanialle on tärkeää integroituminen Länsi-Euroopan markkinataloussysteemiin ja yksilön vapauksien turvaaminen. Silti hän näki kirkkojen roolin Itä-Euroopan muutosprosessissa olevan muistuttaa, että vaikka taloudellinen integraatio onkin välttämätöntä, on erityisen tärkeää pitää huolta Itä-Euroopan maiden hengellisestä ja kulttuurisesta identiteetistä. Tällöin ei myöskään voi olla kysymys jonkinlaisesta Itä-Euroopan liittämisestä Länsi-Eurooppaan. Päin vastoin Daniel näki Itä-Euroopan kirkoilla ja erityisesti ortodoksisella traditiolla olevan kokemuksensa perusteella paljon hengellistä ja kulttuuriin liittyvää annettavaa koko Euroopalle.²⁰

Romanian kirkot elävät tällä hetkellä missionaarisessa tilanteessa; kommunistihallinnon aikana on elämän mielekkyys monilta kadonnut. Tämän työn edellytyksenä on koulutuksen ja kristillisen kasvatuksen kehittäminen. Myös sielunhoitotyö sairaaloissa, vanhainkodeissa ja vankiloissa on kirkoille uusi haaste. Kuvaava on papin saama vastaus hänen tarjotessaan ripittäytymismahdollisuutta vankilassa: 700 ilmoittautui.

Kesällä 1991 pidetyssä pyöreän pöydän kokouksessa Romanian kirkkojen edustajat korostivat, ettei evankeliumin julistaminen merkitse vain proselyyttien saamista, vaan kyseessä on kaikkien kirkkojen mahdollisuus vaikuttaa ihmisten mentaliteettiin. Aikaisempaa vapaampi evankeliumin julistamisen mahdollisuuden nähtiin merkitsevän kirkoille myös sosiaalieettistä vastuuta ja työtä oikeudenmukaisuuden ja sovinnon puolesta.

Kokouksen loppukommunikeassa vaadittiin valtiovaltaa järjestämään kokous kansallisuuskysymyksistä. Huomiota kiinnitettiin myös mustaisten ja kehitysvammaisten tilanteeseen sekä ympäristönsuojelun tärkeyteen.

Kokouksessa oli selvästi havaittavissa jännitteitä sekä kirkkokuntien välillä että niiden sisällä. Kirkkojen maailmanneuvoston virittämän keskusteluprosessin merkitys onkin kahdenlainen. Yhtäältä siellä sovitaan ja pannaan liikkeelle konkreettisia yhteistyöprojekteja. Toisaalta kirkkojen edustajat saavat ja joutuvat tekemään yhteistyötä ja opettelemaan pluralismin sietokykyä. Ei vain valtio ole pyrkinyt kommunismikaudella yksiarvoisuuteen. Myös kirkot ovat olleet mielipidemahdollisuuksissaan suhteellisen yksiarvoisia.

Kirkollisen yksiarvoisuuden taustalla oli monesti tosiasia, että kirkkojen johto joutui itse vastaamaan valtiovallalle kirkon ja sen työntekijöiden kannanotoista. He tosin sanoen olivat ylhäältä päin, so. valtiovallan taholta, velvoitettuja "paimentamaan" alaisiaan pysymään "ruodussa". Henkinen ilmapiiri ei sallinut erilaisia näkemyksiä kirkonkaan piirissä. Eräs merkittävimpiä asioita, jonka itse 1970-luvulla Unkarissa opiskelleena saatoinkin aistia, oli juuri kirkolliseen ja yhteiskunnalliseen yksiarvoisuuteen pakottamisen tuhoavuus henkiselle ilmapiirille ja vastaavasti pluralismin hyvät ulottuvuudet.

Romanian tämän päivän ristiriidat kirkoissa ja kirkkojen välillä ovat seurausta monien vuosikymmenten paineista. Siksi ristiriitojen "poistamisen" ei tarvitse olla tämän hetken päällimmäisin tavoite. Vielä tärkeämpi voi olla *tilan antaminen* niiden ilmentämiselle. Tässä mielessä Kirkkojen maailmanneuvoston järjestämän keskustelupro-

sessin ja kansainvälisten kontaktien - kuten Suomenkin suhteiden - merkitys on hyvin tärkeä.

Vallankumouksen jälkeinen tilanne, johon liittyy Romaniassa myös erittäin syvää pettymystä, on kirkkoille joka tapauksessa hyvin haasteellinen. Niiden toiminnassa tulevat kasvatuskysymykset olemaan keskeisiä. Mahdollisuus uskonnonopetukseen ja sen järjestäminen ovat kaikille kirkkoille sekä tärkeä että suurisuuntainen projekti. Erityisesti vähemmistökirkkojen identiteetille on tärkeää myös kirkollisten koulujen perustaminen. Kirkkojen työtä vaikeuttaa kuitenkin se, että kirkoilta otettua omaisuutta on palautettu niille vain vähän.

6. Arviointia

Unkarilainen luterilainen kirkko elää hyvin paineisessa tilanteessa. Se on monessa suhteessa - kielellisesti, kulttuurisesti ja kirkollisesti - vähemmistökirkko. Sen taloudelliset voimavarat ovat hyvin rajalliset. Kirkkoja, pappiloita ja muita seurakuntien rakennuksia ei ole pystytty korjaamaan. Papiston ikärakenne on varsin korkea ja määrä (noin 30) liian vähäinen. Papiston koulutuspaikkana toimiva teologinen akatemia²¹ kaipaisi monenlaista taloudellista tukea. Diakonialle on varmasti tarjolla mahdollisuuksia vuosikausiksi eteenpäin. Lasten ja nuorten uskontokasvatus etsii muotoaan mahdollisuuksien avauduttua. Se sydämellisyys ja antaumuksellisuus, jota kävijä kaikkien vaikeitten vuosien jälkeen seurakunnissa kohtaa, ei voi olla koskettamatta. Paljon myönteistä - nimenomaan mahdollisuuksia - on viimeisten parin vuoden aikana kirkkoille avautunut. Se voi merkitä piristysruisketta sekä Romanian unkarilaisen luterilaisen kirkon sisäiselle toiminnalle että alkavalle ystävyysseurakuntatoiminnalle Suomen kirkon kanssa.

Suomen evankelis-luterilainen kirkko on rajoittunut tähänastisissa suhteissaan Romanian kirkkoihin lähes yksinomaan yhteydenpitoon unkarilaisen luterilaisen kirkon kanssa. Tätä ratkaisua voidaan pitää diasporakirkon tilanteesta nousevana. Pienelle vähemmistökirkolle on ollut merkittävää, että se on saanut olosuhteiden sallimissa

puitteissa rakentaa kahdenvälisiä suhteita enemmistökirkkona toimivaan veljeskirkkoonsa.

Romanian unkarilaisen reformoidun kirkon taholta on 1980-luvulla epävirallisesti useammankin kerran ilmaistu halukkuutta yhteydenpitoon Suomen evankelis-luterilaisen kirkon kanssa. Muun muassa on oltu kiinnostuneita kesävierasohjelman käynnistämisestä. Se ettei Suomen evankelis-luterilainen kirkko ole tällaiseen yhteistyöhön lähtenyt, on oikeastaan ilmaus kansainvälisestä työjaosta. Romanian unkarilaisen reformoidun kirkon partneri lännessä on ollut Hollannin reformoitu kirkko Suomen pitäessä yhteyttä nimenomaan luterilaisiin.

Suomen evankelis-luterilaisella kirkolla on ollut varsin vähän suhteita myös Romanian ortodoksiseen kirkkoon. Tulevaisuudessa tämä voi jopa helpottaa ekumeenisten suhteiden luomista Romanian eri kirkkokuntiin. Ekumeenisen sietokyvyn edistäminen voisi ainakin olla yksi näkökulma alkaneessa ystävyysseurakuntatoiminnassa.

1. *Koren* 1986, 5-10; *Koren & Voipio* 1988, 9-13. Unkariin kohdistunut heimokansallinen kiinnostus heräsi vasta 1870-luvulla. Kun asennetta Venäjällä asuviin heimokansoihin sävytti tietty holhoavuus, suhtauduttiin unkarilaisiin ja eestiläisiin tasavertaisempina ystävinä. Vastaavasti suomalaisten kirkonmiesten heimoharrastukseen liittyi ajatus heimolähetyksestä suomensukuisten kansojen keskuudessa. Sen sijaan suhteessa Unkariin ei esiintynyt heimolähetysharrastusta, mikä osaltaan selittää kirkollisten yhteyksien vähäisyyden Suomen itsenäisyyttä edeltäneenä aikana, jolloin kansallisuusaatteen merkitys korostui. (*Murtorinne* 1978, 331-333)

2. *Murtorinne* 1978, 340-342; *Kettunen* 1985, 65; *Koren & Voipio* 1988, 16-23.

3. Ks. *Murtorinne* 1978, 335-339, 342-343.

4. Yleisohjeet 1981. Poliittisen ilmapiiirin muuttumisesta kertoo myös se, että vuoden 1992 aikana on Kirkon ulkomaanasiain keskuksessa käynnistetty yleisohjeiden uudistamisprosessi.

5. Romanian unkarilaisen kirkon virallisena nimenä on ollut *Biserica Evangelica Lutherana Sinodo-Presbiteriala de Confesiune Augustana din Republica*

Socialista Romania (Synodaalis-presbyterinen Augsburgin tunnustuksen evankelis-luterilainen kirkko sosialistisessa Romanian valtiossa). Kirkon nimessä ei siis puhuta mitään unkarilaisuudesta, kuten ei myöskään saksalaisen kirkon nimessä (*Evangelische Kirche Augsburgischen Bekenntnisses in der Sozialistischen Republik Rumänien*) viitata saksalaisuuteen. Tämä on tietenkin ollut ymmärrettävää Romanian valtion kansallisuuspolitiikan kannalta. "Unkarilaisesta" kirkosta puhuminen, jota termiä tässä artikkelissa käytetään, ei tee täysin oikeutta kirkon jäsenistölle, sillä Bukarestin seurakuntaan kuuluu jonkin verran myös romanialaisia ja maan länsiosissa kirkon jäseninä on myös slovakkeja.

6. Trianonin rauhasta ja Transilvanian historiasta ks. *Lyytinen* 1986, 293-294. Transilvaniassa Euroopan suurimpana kansallisena vähemmistönä asuvien unkarilaisten problematiikkaa tarkastelee *Jávorszky* 1986, 262-266.

7. Muistio 1921; *Murtorinne* 1978, 337-338.

8. *Viljanen* 1965, 73; *Koren* 1986, 41; *Koren & Voipio* 1988, 54.

9. *Viljanen* 1965, 50; *Soisalon-Soininen* 1992.

10. *Argay* 1965.

11. *Soisalon-Soininen* 1992.

12. *Argay* 1965.

13. LML:n skk:n tvkpk 2/1965 4.2.1965; LML:n skk:n tvkpk 5/1965 17.5.1965; LML:n skk:n tvkpk 1/1966 17.1.1966; LML:n skk:n tk 1967, 12. - *Argay* (1965) toteaa ensin kirjeessään, että hänen ilmoituksensa lomanviettomahdollisuudesta Suomessa herätti "yleistä innostusta", mutta "toistaiseksi" ei kukaan ollut "ilmoittautunut". Myöhemmin hän toteaa, että "nyt on löytynyt yksi, joka mielellään vierailisi kesällä vaimonsa kanssa Suomessa". Kun tämä 'yksikään' (*Szedressy*) ei voinut ko. vuonna tehdä matkaa, on oletettavaa, että sekä "ilmoittautumisten" vähäisyys suhteessa innostukseen että *Szedressyn* vierailun siirtyminen liittyivät tuolloin passinsaantivaikeuksiin.

14. *Soisalon-Soininen* 1992.

15. Vuonna 1993 Viron Otepäässä pidetty pappeinkokous oli historiallinen monestakin syystä. Ensimmäistä kertaa kokous voitiin pitää itsenäisessä Virossa. Ensimmäistä kertaa kokoukseen saattoivat myös "virallisesti" osallistua Romanian unkarilaiset luterilaiset. Samoin ensimmäistä kertaa oli mukana edustaja Inkerin luterilaisesta kirkosta. Onkin todennäköistä, että tulevaisuudessa voidaan palata ensimmäisen pappeinkokouksen terminologiaan ja puhua suomalais-ugrilaisesta pappeinkokouksesta.

16. Tiedot Romanian kirkollisista olosuhteista perustuvat pääasiassa tekijän romanialaisten kirkon työntekijöiden kanssa käymiin keskusteluihin ja niistä

tehtyihin muistiinpanoihin. Yleiskatsauksen Romanian kirkollisesta tilanteesta sotien jälkeisenä aikana tarjoaa *Beeson* 1977, 315-337. *Beesonin* katsauksessa näkyy kuitenkin, että se on laadittu 1970-luvun tulkintahorisontista käsin.

17. Kuvaavaa on, että eräät seurakuntalaiset antoivat 1970-luvulla Unkarissa voimakkaasti rauhantyöhön osallistuneelle papilleen nimityksen *ördög*, joka merkitsee 'piru'. Asia on tuskin ymmärrettävissä muuten kuin siten, että seurakuntalaiset kokivat rauhantyöstä puhuvan pappinsa kuuluvaksi samaan rintamaan kuin ateismiin sitoutuneen valtion. Molemmat korostivat rauhan työn tärkeyttä.

18. Romanian kansallisuuskysymyksistä ja nimenomaan unkarilaisten asemasta tarjoaa hyvän katsauksen *Lampinen* 1989. Maan tilannetta kuvaavaa on kuitenkin se, että juuri kansallisiin vähemmistöihin kuuluvien väkimäärät ovat muutamassa vuodessa huomattavasti pienentyneet maastamuuton seurauksena.

19. Communique 1991, 2-3.

20. Minutes 1991, 2-3.

21. Kolozsvárisissa (Cluj-Napoca) toimiva teologinen akatemia on yhteinen akateeminen koulutuspaikka unkarilaisille luterilaisille, reformoiduille ja unitaareille. Hallinnollisesti samaan akatemiaan kuuluu myös saksalaisten luterilaisten koulutusyksikkö, joka sijaitsee Sibiussa.

Lähteet ja kirjallisuus**Argay**

1965 György Argayn kirje Ahti Auraselle 12.1.1965. Kirkon ulkomaanavun arkisto.

Beeson Trevor

1977 Vastarintaa vai mukautumista. Raportti Neuvostoliiton ja muiden Itä-Euroopan maiden uskonnollisesta tilanteesta. (Discretion and Valour. Glasgow 1974.) Suom. Eeva Tavaila.

Communique

1991 Second Romanian Churches' Round Table. Meeting July 21-22. 1991 in Iasi, Moldavia. Communique. Tekijän hallussa.

Jávorszky Béla

1986 Polttavia vähemmistöongelmia Romaniassa. - Kanava.

Kettunen Paavo

1985 Unkarin kirkollinen elämä. - Teologinen aikakauskirja.

Koren Emil

1986 Testvéreink északon. A finn-magyar egyházi kapcsolatok története. Budapest.

Koren Emil & Voipio Martti

1988 Sukukansojen uskonyhteys. Unkarin ja Suomen kirkkojen suhteet. Jyväskylä.

Lampinen Osmo

1989 Romanian unkarilaiset. Porvoo.

LML:n skk:n tvkpk

1965 Luterilaisen Maailmanliiton suomalaisen kansalliskomitean -66 työvaliokunnan pöytäkirjat. Kirkon ulkomaanavun arkisto.

LML:n skk:n tk

1967 Luterilaisen Maailmanliiton suomalaisen kansalliskomitean toimintakertomus vuodelta 1966. Vammala.

Lyytinen Eino

1986 Transsilvanian kysymys ja Trianonin rauha. - Kanava.

Minutes

1991 Romania Round Table Minutes. Iasi 1991. CEC Inter-Church Service. WCC Unit Sharing and Service. Tekijän hallussa.

Muistio

1921 Muistio SKSK:n valtuuskunnalle 5.5.1921. - SKSK:n valtuuskunnan ptk. 10.5.1921, liite. SKSK:n arkisto. VA.

Murtorinne Eino

1978 Suomalais-unkarilaisten kirkollisten yhteyksien hahmottuminen. - Nova et vetera. Studia in honorem Martti Parvio. Ed. Olavi Rimpiläinen. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 105. Joensuu.

Soisalon-Soininen

1992 Ilmari Soisalon-Soinisen puhelinhaastattelu 19.5.1992. Tekijän hallussa.

Viljanen Paavo

1965 Unkaria ja Suomea etsimässä. Vaasa.

Yleisohjeet

1981 Suomen evankelis-luterilaisen kirkon ja Unkarin luterilaisen kirkon ystävyysseurakuntatoiminnan yleisohjeet. (Kirkon ulkomaanasiain toimikunnan 1981 vahvistamat) - Koren & Voipio 1988, 193 (liite).

